

ФЕРМЕРСЬКІ ГОСПОДАРСТВА У ПОВОЄННОМУ ВІДНОВЛЕННІ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Гуменюк М. М., Неміш Д. В.

ВСТУП

Фермерські господарства в Україні є динамічним сектором сільського господарства. Активізація їх діяльності сприяє сталому розвитку та підвищенню важливості аграрного сектора в національній економіці, зокрема відновленні сільських територій. В умовах воєнного стану саме фермерські господарства зробили неоціненний внесок у забезпечення стійкості продовольчої системи, відзначилися здатністю швидко адаптуватися до змін економічних умов, проявили високу гнучкість при необхідності релокації та перепрофілювання виробництва.

Сприяючи збереженню національної економіки, її експортного потенціалу та відбудові інфраструктури, забезпечуючи військових та волонтерів, фермерські господарства продовжували свою діяльність незважаючи на умови невизначеності. Зміни ринкової кон'юнктури сприяли прояву високої маневреності стосовно перебудови логістичних маршрутів. З огляду на ключову роль фермерських господарств у збереженні та розвитку локальних ринків і ланцюгів постачань продовольства відбулась зміна в аграрній політиці щодо даних господарств як на загальнодержавному, так і на регіональних рівнях. У перспективі обґрунтування нової аграрної політики вимагає формування оптимальної моделі розвитку даних господарств з акцентом на конкретизації їх ролі у забезпеченні повоєнного відновлення сільських територій. Дослідження з даної проблематики є особливо актуальним для Карпатського регіону де частка фермерських господарств є переважаючою серед суб'єктів аграрного підприємництва.

1. Соціально-економічна роль фермерських господарств у забезпеченні сталого розвитку сільських територій

Розвиток фермерських господарств є обов'язковим складником динамічного розвитку та відновлення сільських територій, адже їх діяльність характеризується здатністю швидко пристосовуватися до зміни економічних умов та сприяє забезпеченню населення відповідним рівнем доходів. Згідно твердження М. Маліка та ін., такі господарства є найбільш інституційно спроможними забезпечувати досягнення критеріїв сталого розвитку сільських територій. Вони є невід'ємним елементом територіальних утворень і збереження місцевої культури,

отримують свої доходи та реалізують продукцію в основному на місцевих або регіональних ринках, створюючи робочі місця як у сільському господарстві, так і в інших секторах економіки¹. Ці підприємства відображають глибокий підприємницький дух та самостійність фермерів та продовжують здійснювати важливий внесок у розвиток сільських територій та гарантування продовольчої безпеки країни.²

Разом із тим, «успішний розвиток фермерства та аграрного підприємництва залежить від успішності громад».³ Направду, неможливо уявити розвиток аграрного підприємництва без розвитку сільських територій, добробуту селянина, як основного господаря земель.

Завдання визначення пріоритетів повоєнного відновлення економіки, позначилось на позиціонуванні інституційного статусу та ролі фермерських господарств у забезпеченні: продовольчої безпеки; самозабезпечення населення продовольством і продукцією-сировиною; підтримки громад, зокрема в реалізації принципів сталості й інклюзивності; реалізації основ соціально відповідального господарювання.⁴

Науковці⁵ виокремлюють три групи функцій малих сільськогосподарських виробників: функції макрорівня, які проявляються на рівні сім'ї, членів господарства; функції мезорівня, які проявляються на рівні сільських територій, галузевому рівні; функції макрорівні, які проявляються на національному рівні. На мікрорівні визначальною є функція соціального захисту сімей власників. Функціонування даних підприємств є основним джерелом доходів для їхніх власників і сферою зайнятості сімей. «У рамках галузі – сільського господарства – діяльність малих агровиробників забезпечує розширення пропозиції сільськогосподарської продукції, насамперед її асортименту та способів доведення до споживача. Для забезпечення функціонування цих господарств потрібна певна інфраструктура – виробнича і соціальна,

¹ Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Шеленко Д. І., Дюк А. А., Морозова А. М. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2023. Том 8. № 2. С. 199-206. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-2-29>

² Беженар І. М., Грищенко О. Ю. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. 2023. № 9. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>.

³ Ільченко Т., Застрожнікова І. Роль аграрного підприємництва у розвитку територіальних громад. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-21>

⁴ Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтова К., Морозова А. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. *Аграрна економіка*. 2023. Т 16. № 1-2. С. 9-22.

⁵ Яців І.Б., Соловей Ю.І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах : монографія. Львів: АТБ «НВК», 2019. 182 с.

функціонування якої справляє помітний вплив на соціально-економічний розвиток сільських територій. Окремі елементи виробничої інфраструктури можуть бути створені в рамках діяльності заснованих малими агровиробниками інтегрованих структур». Соціальною функцією, яку виконують дані господарства на мезорівні, є відтворення сільського населення та збереження сільської поселенської мережі. На національному рівні вагомою є функція збереження культури і традицій українського народу.

Згідно напрацювань авторів колективної монографії⁶, суть аграрного підприємництва розкривається через такі основні функції, як ресурсно-мобілізаційна, організаційно-виробнича і творчо-новаторська. Ресурсно-мобілізаційна функція проявляється в найбільш ефективному залученні ресурсного потенціалу (землі, капіталу, людських ресурсів). Організаційно-виробнича його функція зводиться до оптимального поєднання стратегії зростання доходів. Творчо-новаторська функція підприємництва передбачає забезпечення реалізації нових ідей, здійснення науково-технічних розробок і проєктів, впровадження нових технологій, використання нових маркетингових прийомів для завоювання ринків.

Існує твердження, що функціями малих аграрних підприємств є інноваційна, стимулююча, фінансова та соціальна. Інноваційна функція проявляється у новаторському підході підприємців до організації аграрного виробництва. Стимулювання розвитку сільських територій завдяки розвитку інфраструктури та підвищення рівня зайнятості є основою стимулюючої функції малого аграрного підприємництва. Фінансова функція обумовлюється тим, що мале аграрне підприємство є вагомим джерелом наповнення місцевих бюджетів. Разом із тим, мале аграрне підприємство є соціально відповідальним бізнесом, в чому і полягає суть соціальної функції, яка реалізується зокрема шляхом розвитку соціального фермерства⁷.

Підсумовуюче вищезазначені дослідження, доцільно зазначити, що значимість фермерських господарств в умовах повоєнного відновлення сільських територій проявлятиметься через такі функції як: стимулююча, регламентуюча, ресурсоощадна, фінансова, інноваційна, соціальна (рис. 1.).

Фермерські господарства спроможні не тільки стимулювати розвиток сільських територій, а й регламентувати його. Регламентуюча функція проявляється шляхом сприяння збереженню сільського укладу життя та існуючих традицій відповідних сільських територій.

⁶ Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

⁷ Лопатинський Ю.М., Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Розвиток малого аграрного підприємництва в умовах інституційних змін: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024, 184 с.

Ресурсоощадна функція полягає в запровадженні енергозберігаючих рішень та застосуванні ресурсоощадних технологій ґрунтообробітку.

Рис. 1. Функції фермерських господарств в умовах повосного відновлення сільських територій

Джерело: узагальнення авторів.

Досвід і практика господарювання в розвинених країнах світу переконливо підтверджують, що фермерські господарства є і надалі залишатимуться органічною складовою сучасного аграрного виробництва та відновлення сільських територій. Орієнтуючись на виробництво екологічно чистої продукції, здійснюючи крафтове виробництво унікальної агропродукції, забезпечуючи високий ступінь гнучкості та диверсифікації діяльності, мале фермерство могло б стати основою й українського аграрного сектору та зайняти нішу на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Як узагальнює Лоч Б., відмінність сільського господарства у світі можна охарактеризувати двома основними показниками: розміром ферм і рівнем продуктивності. Близько 73% господарств мають площу меншу за 1 га, 12% – від 1 до 2 га, 9% – від 2 до 5 га, відповідно лише 6% господарств мають більше 5 га. В останній групі площу понад 100 га мають менше 0,5% господарств. Таке переважання малих за розміром ферми обумовлене важливістю сільського господарства в Азії та Африці, Китаї та Індії де близько 95% та 80% ферм відповідно мають площу меншу за 2 га. В інших регіонах фермерські господарств менше зосереджені в найнижчих категоріях розподілу за розміром: близько 20% ферм у Європі мають понад 10 га, в Америці та Океанії 50% ферм

мають площу понад 10 га. Крім того Північна Америка та Океанія мають більшу частку ферм площею 100 га (близько 25 і 15% відповідно).⁸

Докорінно різні історичні та економічні передумови сприяли формуванню в Україні фермерських господарств значно більших за площею. Тому при групуванні вітчизняних фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь варто застосовувати іншу диференціацію (табл. 1).

Таблиця 1

Перспективні види фермерських господарств

Класифікаційна ознака	Вид
За площею сільськогосподарських угідь	Мікро (1-20 га)
	Молоземельне (21-50 га) } Сімейне ФГ
За характером діяльності	Мале (51-200 га)
	Середнє (121-500 га)
	Велике (501 і більше га)
	Традиційне фермерство
	Крафтове фермерство
	Органічне фермерство
	Соціальне фермерство
	Ветеранське фермерство
	Солідарне фермерство

Джерело: власні узагальнення авторів.

Сімейне фермерство, у якому гармонійно поєднуються можливості сім'ї і ферми у розвитку економічних, екологічних, соціальних та культурних функцій, має найбільші можливості у забезпеченні сталого розвитку сільських територій.

Саме сімейні ферми найбільше зацікавлені у збереженні біорізноманіття, сільського укладу життя та ресурсоощадливої сільськогосподарської діяльності, формуванні сталих продовольчих систем, забезпеченні зайнятості та зростанні доходів сільського населення⁹. Селянин-фермер не припинить вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, крім пересічної заробітної платні.¹⁰ Активне поширення сімейного фермерства, створеного на основі особистих селянських господарств, забезпечить сталий розвиток фермерських господарств та відновлення регіонів і країни загалом.

⁸ Losch B (2022) Decent Employment and the Future of Agriculture. How Dominant Narratives Prevent Addressing Structural Issues. Front. Sustain. Food Syst. 6:862249. doi: 10.3389/fsufs.2022.862249

⁹ Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с.

¹⁰ Бородіна О. Сільське господарство України в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288>

З погляду дотримання принципів сталого розвитку, доцільно виділити такі перспективні види фермерства, як крафтове, органічне, соціальне, ветеранське та солідарне.

У європейських рамках багатofункціонального сільського господарства соціальне фермерство постійно поширюється та відіграє вагомий роль у вирішенні проблем зайнятості. Соціальне фермерство здебільшого представлене господарствами, які зосереджені поблизу великих міст та пропонує людям із соціально, фізично, розумово чи інтелектуально обмеженими можливостями проводити час на сімейній фермі в здоровому, сприятливому та інклюзивному середовищі, вести звичайний спосіб життя, взаємодіяти з громадою та навколишнім середовищем, розвивати свій потенціал. В Україні розвиток даної виду фермерства сьогодні знаходиться на початковому етапі, але в умовах повоєнного відновлення буде об'єктивно вимогою часу. Тотожним за функціональним призначенням, але з конкретно визначеною цільовою аудиторією є ветеранське фермерство. Його розвиток сприятиме комунікації та психологічній взаємопідтримці військових, шляхом роботи в колі однодумців та отримання підтримки в їхній особі.

Солідарне фермерство ґрунтується на принципах солідарного сільського господарства (CSA) та передбачає партнерство, зазвичай оформлене як окремі контракти між кожним споживачем і виробником, характерною рисою якого є взаємні зобов'язання підтримувати один одного (фінансами та продуктами) протягом тривалого часу та не одноразово.

Людські ресурси фермерських господарств є складовою частиною людського капіталу сільської місцевості на території якої вони розташовані. Доцільно виокремити особливості підприємницької діяльності в аграрному секторі, які впливають на зайнятість і сталість, а саме: сезонність виробництва, природні умови, особливості структури виробництва, попит на сільськогосподарську продукцію та пропозиція продуктів харчування, рівень відтворення людського капіталу та інші. У зв'язку з сезонністю виробництва частка людських ресурсів фермерських господарств може змінюватися. Це призводить до значного вивільнення працівників та загострення кон'юнктури ринку праці внаслідок виникнення проблем безробіття, яка набуває масового характеру. Тобто розвиток фермерських господарств сприяє формуванню відповідного механізму зайнятості населення для сталого розвитку сільських територій.

Процес децентралізації обумовлює суттєве підвищення ролі фермерських господарств у вирощуванні сільськогосподарської продукції та розвитку сільських територій. З однієї сторони територіальні громади мають значний інституційний, адміністративний та економічний вплив на розвиток сільських територій та діяльність фермерських господарств. З іншої сторони забезпечуючи умови для розвитку фермерських господарств громади отримують збільшення

надходжень до бюджету, усунення проблем у сфері зайнятості та зростання добробуту населення.

2. Розвиток фермерських господарств регіону в умовах воєнного стану

Незважаючи на сукупність проблем розвитку з якими зіштовхуються фермерські господарства, особливо сімейного типу, вони демонструють позитивний прогрес як на регіональному так і на загальноукраїнському рівні. Відповідно до інформації Департаменту агропромислового розвитку Івано-Франківської обласної державної адміністрації, у 2023 р. в області утворено 24 нових фермерських господарства. Із загальної кількості новостворених фермерських господарств понад 75% здійснюють господарську діяльність у галузі рослинництва, зокрема пов'язану з вирощування зернових і технічних культур, овочівництва, садівництва та ягідництва¹¹.

В Івано-Франківській області переважна більшість фермерських господарств – це дрібні та середні за розміром землекористування товаровиробники (табл. 2). Зокрема, частка фермерських господарств, які займають площу до 100 га становить 83,2% від загальної кількості фермерських господарств області, а середня площа одного фермерського господарства – 99,8 га.

Таблиця 2

Групування фермерських господарств за площею сільськогосподарських угідь у Івано-Франківській області

	Кількість, од	Частка у кількості, %	Площа, га	Частка у площі, %	Середня площа 1 ФГ, га
до 5,0 га	61	16,8	168	0,5	2,8
5,1 – 10,0 га	53	14,6	391	1,1	7,4
10,1 – 20,0 га	66	18,2	936	2,6	14,2
20,1 – 50,0 га	76	20,9	2619	7,2	34,5
50,1 – 100,0 га	46	12,7	3082	8,5	67,0
100,1 – 500,0 га	44	12,1	9704	26,8	220,5
500,1 – 1000,0 га	9	2,5	6263	17,3	695,8
більше 1000,0 га	8	2,2	13064	36,1	1633,0
Всього	363	100,0	36226	100,0	99,8

Джерело: розраховано авторами на основі даних статистичного спостереження

¹¹ Департамент агропромислового розвитку Івано-Франківської ОДА.
URL: <https://www.if.gov.ua/news/torik-na-ivano-frankivshchyni-utvoreno-24-novykh-fermerskykh-hospodarstva>

Водночас фермерські господарства обробляють лише 7% сільськогосподарських угідь області, зокрема малі фермерські господарства обробляють 4% площі, а великі фермерські господарства – 3%. Левову частку обробляють господарства населення – 68% площі, а сільськогосподарські підприємства без фермерських господарств – 25% площі.

Кількість орної землі в гірських і передгірних районах Івано-Франківської області обмежена, відповідно обсяг 100 га ріллі може займати площу орних земель декількох сільських рад. Територія області відноситься до трьох природно-географічних зон, відповідно площа малого фермерського господарства може бути різною: до 20 гектарів у гірській зоні, 20-50 га у карпатській зоні, 50-100 га у лісостеповій зоні.

Найбільш чисельною за кількістю є група фермерських господарств площею 20-50 га, займаючи 20,9% у кількості та 7,2% у площі сільськогосподарських угідь при середній площі одного фермерського господарства 34,5 га. Другою за кількістю господарств є група площею 10-20 га, займаючи 18,2% у кількості та 2,6% у площі сільськогосподарських угідь при середній площі одного фермерського господарства 14,2 га. Фермерські господарства площею 5 га займають 16,8% у кількості, але лише 0,5% частки у площі угідь при середній площі одного фермерського господарства 2,8 га.

Загальновідомо, що посилення концентрації виробництва позитивно впливає на результати господарської діяльності. Концентрація є й об'єктивною закономірністю розвитку сільськогосподарського виробництва. Однак існуючий середній розмір сільськогосподарських угідь фермерських господарств Івано-Франківської області у певних групах не забезпечує ефективне та раціональне використання засобів виробництва внаслідок високої матеріаломісткості сільськогосподарської продукції. Крім того, дані господарства не отримують додатковий дохід за рахунок ефекту масштабу та не завжди можуть отримати певні види державної підтримки, які орієнтовані на господарства понад 100 га.

Разом з тим середній розмір фермерських господарств в Україні від 50 до 100 га є відносно великим порівняно із середнім розміром ферми в ЄС, який становить 17,4 га.¹² Доречно також зазначити, що в економічно високорозвинених країнах світу спостерігається тенденція зменшення кількості фермерських господарств при одночасному збільшенні їхніх розмірів.

Розглянувши динаміку виробництва валової продукції фермерськими господарствами області, можна зробити висновки, що з 2019 року намітилася стійка тенденція до зростання її обсягу (рис. 2).

¹² Mamonova N., Borodina O., Kuns B. (2023). Ukrainian agriculture in wartime: resilience, reforms and markets. URL: <https://www.tni.org/en/article/ukrainian-agriculture-in-wartime?translation=uk>

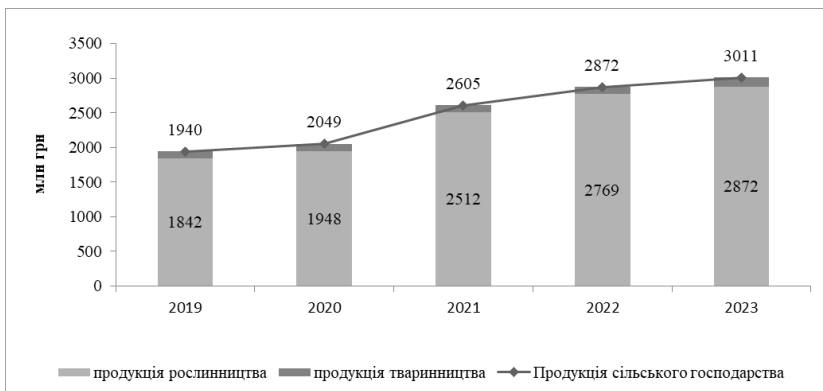

Рис. 2. Динаміка виробництва валової продукції фермерськими господарствами у Івано-Франківській області

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

Рослинництво важлива галузь фермерських господарств Івано-Франківської області та сільського господарства загалом. Значення цієї галузі визначається як високим рівнем у виробництві валової продукції фермерських господарств, так і впливом на економіку сільського господарства та рівнем забезпечення населення продуктами харчування. Впродовж останніх років вартість валової продукції рослинництва динамічно збільшилася з 1842 млн грн у 2019 році до 2872 млн грн у 2023 році, тобто на 55,9%. Вартість валової продукції тваринництва збільшилася з 98 млн грн у 2019 році до 139 млн грн у 2023 році, тобто на 41,8%. Відповідно виробництво валової продукції рослинництва фермерськими господарствами області зросло швидшими темпами порівняно з виробництвом валової продукції тваринництва, що підтверджує вищу зацікавленість даною галуззю.

У фермерських господарствах сконцентрована незначна частка виробництва продукції тваринництва так як вони не в змозі забезпечити високу рентабельність тваринницької галузі. Низький рівень прибутковості, зумовлений високою собівартістю виробництва й трудомісткістю тваринницької продукції, сприяє зниженню частки виробництва продукції тваринництва, що забезпечують фермерські господарства у загальній вартості з 5,1% у 2019 році до 4,6% у 2023 році. Відповідно збільшення обсягів виробництва високоякісної продукції тваринництва до рівня забезпечення потреби населення країни, підвищення ефективності функціонування галузі і формування відповідного експортного потенціалу з метою забезпечення

конкурентоспроможності на світовому ринку є важливим завданням фермерських господарств на сучасному етапі.

Динаміка валової продукції в розрізі її видів відображена у табл. 3. Значну зміну загального рівня виробництво валової продукції рослинництва фермерських господарствах Івано-Франківської області впродовж 2019-2023 років спричинило зростання вартості валової продукції зернових та зернобобових з 910 до 1461 млн грн., або на 60,5%. Найбільші динамічні зміни характерні для вартості кукурудзи, а саме зростання з 571 до 1148 млн грн., або на 101,1%. Також спостерігається динамічне зростання вартості вирощеної гречки, що засвідчує швидке реагування фермерських господарств області на потреби ринку, проте у загальній вартості валової продукції її частка все ж таки залишилася незначною. Водночас спостерігається зменшення вартості вирощеного ячменю з 84 до 43 млн грн., або на 48,8%.

Таблиця 3

Виробництво валової продукції фермерськими господарствами Івано-Франківської області (у постійних цінах 2021 р.), млн грн

Вид продукції	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення 2023 року до	
						2019 року	2022 року
Продукція рослинництва, в т.ч.:	1842	1948	2512	2769	2872	55,9	3,7
зернові та зернобобові культури, з них	910	1059	1444	1327	1461	60,5	10,1
– пшениця (озима і яра)	251	225	208	231	261	4,0	13,0
– ячмінь (озимий і ярий)	84	58	50	41	43	-48,8	4,9
– кукурудза	571	771	1181	1049	1148	101,1	9,4
– гречка	1	1	2	3	8	700,0	166,7
сосяшник на зерно	150	154	154	150	150	0,0	0,0
соя	265	346	433	484	603	127,5	24,6
ріпак (озимий і ярий)	540	359	449	768	625	15,7	-18,6
картопля	5	5	5	7	5	0,0	-28,6
овочі	15	14	9	17	19	26,7	11,8
плодово-ягідні насадження	6	10	17	16	8	33,3	-50,0
інша продукція рослинництва	8,1	7,6	7,4	7,2	9,2	13,6	27,8
Продукція тваринництва, в т.ч.:	98	101	93	103	139	41,8	35,0
вирощування тварин, усього	64	64	60	60	91	42,2	51,7
виробництво молока	35	37	34	43	47	34,3	9,3
інша продукція тваринництва	1,6	2	1,8	1,7	1,9	18,8	11,8
Продукція сільського господарства	1940	2049	2605	2872	3011	55,2	4,8

Джерело: розраховано та складено за даними державної служби статистики України

Серед технічних культур найбільш динамічно зросла вартість сої з 265 до 603 млн грн., або на 127,5%. Також зросла вартість вирощеного ріпаку в динаміці на 15,7%. Доцільно зазначити, що ярий ріпак

вирушувався лише у 2019 та 2022 роках на суму 217 та 266 млн грн. В умовах сьогодення фермерські господарства орієнтуються на вирощування високоліквідних культур, у зв'язку з цим зросла вартість валової продукції зазначених технічних культур, які користуються більшим попитом і мають високий експортний потенціал.

Для овочевих культур також характерне зростання вартості валової продукції, але в більшій мірі у відсотковому вираженні ніж у вартісному. Частка даних культур у вартості валової продукції невелика, то значного впливу на загальний рівень вартості валової продукції вони не мали. Аналогічною є ситуація щодо плодово-ягідні насадження. Існуючі тенденції характеризують швидке реагування фермерських господарств на потреби ринку, які змінилися в зв'язку з воєнним станом.

Зростанню вартості валової продукції тваринництва сприяло збільшення валової вартості вирощених тварин на 42,2% та виробництва молока на 34,3%. У фермерських господарствах у 2023 році біло зосереджено 8,5% поголів'я ВРХ у області (в т.ч. корів 4,9%), 1% свиней, 11,9% овець та кіз. У вирощуванні сільськогосподарських тварин усіх видів фермерські господарства займають лише 1,6% серед усіх категорій господарств, а по виробництву молока 1,7%, тому вартість валової продукції тваринництва досить мала. Для порівняння варто зазначити, що частка валової продукції тваринництва у валовій продукції рослинництва становила 5,3% у 2019 році, 3,7% у 2021-2022 роках та 4,8% у 2023 році.

Воєнний стан вплинув на вартість валової продукції фермерських господарств у розрізі практично усіх її видів, що відображено у тенденціях зміни обсягів. Одночасно, такі тенденції є переконливим свідченням того, що фермерські господарства регіону в умовах ринкових трансформацій надають перевагу вирощуванню тих видів продукції, на яку в певний період існує більш сприятлива кон'юнктура та стійкий попит на ринку.

Динаміка частки категорій продукції рослинництва і тваринництва у валовій продукції фермерських господарств Івано-Франківської області наведена на рис. 3. Аналіз структури виробництва валової продукції фермерськими господарства Івано-Франківської області показує, що впродовж досліджуваного періоду питома вага валової продукції рослинництва становить понад 95%. Структуру валової продукції рослинництва фермерських господарств Івано-Франківської області у 2019 році, а саме 94,9%, формували такі види продукції: пшениця – 12,9%, кукурудза – 29,4%, соняшник – 7,7%, соя – 13,7%, ріпак – 25,4%, овочі – 0,8%, іншої продукції рослинництва – 5,0%.

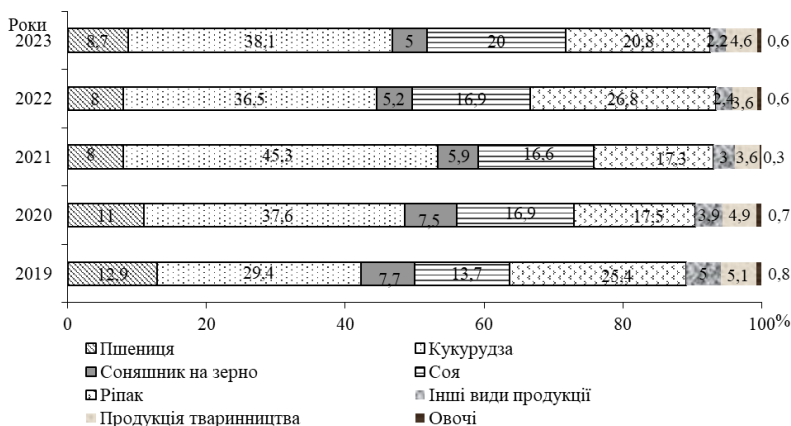

Рис. 3. Структура валової продукції фермерськими господарствами Івано-Франківської області, %

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

У 2023 році у структурі виробництва продукції рослинництва фермерських господарств регіону, а саме 95,4⁰, частка пшениці складала 8,7%, тобто має тенденцію, до зниження на 4,2 в.п. порівняно з 2019 роком. Кукурудза у 2023 році мала найвищу питому вагу серед усіх видів продукції рослинництва – 38,1, однак порівняно з 2019 роком відбувся спад на 8,7 в.п. Частка виробництва соняшнику у фермерських господарствах становила у 2023 році 5% і за вказаний вище період зменшилася на 2,7 в. п. Питома вага виробництва сої у фермерських господарствах у 2023 році становила 13,7% і за вказаний вище період зросла на 6,3 в. п. Частка виробництва ріпаку у фермерських господарствах становила у 2023 році 20,8% і за вказаний вище період зменшилася на 4,6 в. п. У структурі виробництва продукції рослинництва фермерських господарств регіону частка інших видів продукції зменшилась у 2023 році до 2,2%, тобто на 2,8 в.п.

Не зважаючи на те, що фермерські господарства відіграють вагомую роль у забезпеченні продуктами тваринництва населення регіону, останніми роками знижується їх обсяг виробництва даного виду продукції. Доцільно відзначити високу трудомісткість праці в галузі тваринництва, що обумовлено особливостями технологічного процесу. У зв'язку із цим, тваринництвом здебільшого займаються малі фермерські господарства, основними ознаками організації праці в яких є недостатня матеріальна зацікавленість у результатах праці, низький рівень механізації та автоматизації виробництва, незадовільна технологічна та подекуди трудова дисципліна. Така діяльність не приваблива для працездатного сільського населення, особливо молоді. Виникають суперечності: з одного боку, неможливість працевлаштування, а з іншого – небажання виконувати низько

кваліфіковану роботу. Складна демографічна ситуація на селі, депопуляція сільського населення, переважаюча частка людей пенсійного і передпенсійного віку, які не завжди фізично можуть доглядати за наявним поголів'ям також ускладнюють процес розвитку тваринництва у фермерських господарствах. Усунення даних диспропорцій є важливим завданням в процесі забезпечення повоєнного розвитку сільських територій на засадах цілей сталого розвитку.

Впродовж останніх років соціальне значення фермерських господарств для сільських родин в зв'язку з зміною загальної соціально-економічної ситуації підвищується. Відносно великий вклад фермерських господарств області в загальні обсяги виробництва валової продукції сільського господарств зумовлений цілою низкою факторів. Зокрема, основним став значний надлишок робочої сили у сільській місцевості, що змусило сільських мешканців для виживання займатися натуральним виробництвом екологічно чистої продукції сільського господарства. Сільські родини все частіше створюють невеличкі фермерські господарства та приділяють увагу їх розвитку. Багато трудових зусиль докладається фермерами до поширення та урізноманітнення видів сільськогосподарської продукції, досягненні успіхів у діяльності поза межами свого територіального розміщення.

Динаміки площі посіву сільськогосподарських культур фермерськими господарствами Івано-Франківської області загалом має стабільну тенденцію до зростання (табл. 4).

Таблиця 4

**Динаміка посівних площ фермерських господарств
Івано-Франківської області, тис. га**

Продукція	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення 2023 року до	
						2019 року	2022 року
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	15,8	16,1	16,1	16,5	16,4	3,8	-0,6
пшениця (озима і яра)	8,1	8,4	6,8	7,9	7,7	-4,9	-2,5
ячмінь (озимий і ярий)	3,2	2,4	2	1,6	1,6	-50,0	0,0
овес	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
кукурудза	4	4,6	6,6	6,4	5,9	47,5	-7,8
гречка	0,2	0,2	0,3	0,5	1,1	450,0	120,0
Олійні культури	14,8	15,9	16,7	18,5	19,5	31,8	5,4
Соняшник на зерно	3,5	3,5	3,2	3,1	2,9	-17,1	-6,5
Соя	6,9	8,5	9,2	11,4	12,1	75,4	6,1
Ріпак (озимий і ярий)	4,4	3,9	4,2	4	4,4	0,0	10,0
Картопля	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0
Овочі	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,0	100,0
Плодово-ягідні насадження	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	-40,0	0,0
Зерняткові	0,3	x	0,2	0,2	0,2	-33,3	0,0
Ягідники	0,1	x	x	0,1	0,1	0,0	0,0

Джерело: розраховано та складено за даними державної служби статистики України

Оцінюючи динаміку формування посівних площ фермерських господарств, встановлено, що площа зернових та зернобобових фермерських господарств зросла на 0,6 тис. га або на 3,8%, в т.ч. кукурудзи на 1,9 тис. га або 47,5%, гречки на 0,9 тис. га або у 4,5 рази. Посівні площі під олійні культури зросли на 4,7 тис. га або на 31,8%, під сою на 5,2 тис. га або на 75,4%. Структурні зрушення складу посівних площ фермерських господарств мають тенденцію до зменшення площі ячменю на 50%, пшениці на 4,9%, соняшнику на 17,1%. Пріоритетними напрямами розвитку фермерських господарств в умовах воєнного стану стало вирощування овочів, фруктів та ягід, проте на даному етапі значних структурних змін посівних площ даних культур не відбулося. Пояснити таку ситуацію можна укрупленим формування та заокругленням статистичної інформації.

Внесок фермерських господарств області у валовий збір окремих видів сільськогосподарських культур є вагомим (табл. 5).

Таблиця 5

**Динаміка валових зборів фермерських господарств
Івано-Франківської області, тис.ц**

Продукція	2019	2020	2021	2022	2023	Відхилення 2023 року до	
						2019 року	2022 року
Зернові та зернобобові культури, в т.ч.:	873	905,2	1094,3	1040,6	1151,6	31,9	10,7
пшениця (озима і яра)	393,5	352,6	325,8	362,3	408,5	3,8	12,8
ячмінь (озимий і ярий)	147,5	101,8	87,5	72,7	75,5	-48,8	3,9
овес	2	4,4	2,2	1,8	1,3	-35,0	-27,8
кукурудза	324,4	437,9	671,1	596,4	652,5	101,1	9,4
гречка	2,2	1,9	3,4	5,5	13,7	522,7	149,1
Олійні культури	392,9	443,8	528,8	565,7	659,1	67,8	16,5
Соняшник на зерно	89,8	92,4	92,2	89,9	90,2	0,4	0,3
Соя	170,6	223	279,1	311,8	388,4	127,7	24,6
Ріпак (озимий і ярий)	132,5	128,4	157,1	163,8	179,7	35,6	9,7
Картопля	17,6	19,2	18,8	24,4	18,1	2,8	-25,8
Овочі	33,5	31,8	20,3	38,5	44,1	31,6	14,5
Плодово-ягідні насадження	11	18,4	29,9	28,1	14,5	31,8	-48,4
Зерняткові	7,2	х	20	12,3	3,8	-47,2	-69,1
Ягідники	3,8	х	х	15,8	10,7	181,6	-32,3

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

У галузі рослинництва в 2023 році валове виробництво зернових та зернобобових культур становить 1151,6 тис. тонн, що на 31,9% більше

ніж у 2019 році. Пшениці 2023 році зібрано 408,5 тис. тонн, що на 3,8% більше ніж у 2019 році. При зменшенні посівних площ, що відзначалося вище, дана тенденція характеризує підвищення урожайності вирощування пшениці. Фермерські господарства зібрала 13,7 тис. тонн гречки у 2023 році підвищивши не тільки посівну площу, але й урожайність даної культури. Крім того, фермерськими господарствами області зібрано соняшнику 90,2 тис. тонн, що на 0,4 тис. тонн більше щодо 2019 року при зменшенні посівних площ на 17,1%. Сої намолочено 388,4 тис. тонн, що на 127,7% більше ніж у 2019 році. Фермерські господарства практично пропорційно за кількістю зібрали олійних культур та кукурудзи у 2023 році – 659,1 тис. тонн та 652,5 тис. тонн відповідно. Така пропорційність зберігалася впродовж всього досліджуваного періоду.

Зміщення акцентів фермерських господарств на вирощування плодово-ягідних та овочевих культур підтверджує факт збільшення валового збору овочів на 10,6 тис. тонн або на 31,6%, плодово-ягідних насаджень на 3,5 тис. тонн або на 31,8% та ягідників на 6,9 тис. тонн або на 181,6 %.

У рослинництві урожайність сільськогосподарських культур з одиниці посівної площі є кількісним вираженням технологічної ефективності. Спостерігається збільшення рівня урожайності сільськогосподарських культур в фермерських господарствах Івано-Франківської області впродовж досліджуваного періоду. Урожайність більшості видів культур у фермерських господарствах зросла у 2023 році порівняно з 2019 роком в зв'язку із використанням найкращих гібридів і технологій. Завдяки високоякісному насінню, яке фермерські господарства отримували зокрема завдяки програмі USAID Агро, підвищується продуктивність, прибутковість та стабільність виробництва рослинницької продукції фермерськими господарствами.

В розрізі видів продукції впродовж 2019-2023 років відбулися позитивні зміни урожайності. Урожайність озимої пшениці зросла з 49,4 до 55,6 ц/га, або на 12,6%, кукурудзи з 81,3 до 110,2 ц/га, або на 35,5%, ріпаку з 29,8 до 41,2 ц/га, або на 38,3%, сої з 24,6 до 32,1 ц/га, або на 30,5%, олійних культур з 26,5 до 33,8 ц/га, або на 27,5%, соняшника з 26 до 30,7 ц/га, або на 18,1%, овочів з 201,2 до 277,3 ц/га, або на 37,8%, картоплі з 143,8 до 174,2 ц/га, або на 21,1%. Водночас спостерігалось зменшення урожайності ярої пшениці з 40,4 до 37,3 ц/га, або на 7,7% та вівса з 22,1 до 18,2 ц/га, або на 17,6%.

Найбільш динамічно зросла урожайність плодово-ягідних насаджень та ягідників, а саме з 23,5 до 43,3 ц/га, або на 84,3% та з 33,6 до 72 ц/га, або на 114,3% відповідно. Отриманню такого результату сприяла орієнтація фермерських господарств на потреби внутрішнього та зовнішнього ринків, а державна грантова підтримка розвитку садівництва та ягідництва. Високий рівень активності фермерських

господарств підтверджується й тим, що за кількістю отриманих грантів для створення або розвитку садівництва, ягідництва та виноградарства в Івано-Франківській області ця організаційно-правова форма є переважаючою. Так, станом на 11 липня 2024 року 11 із 19 грантів (57,8% від кількості та 63,5% від суми) отримали фермерські господарства, а господарські товариства та приватні підприємці – по 4 гранти. Відповідно продовження даної грантової підтримки та запровадження нових програм орієнтованих на малі фермерські господарства є вимогою сьогодення.¹³

Урожайність сільськогосподарських культур істотно відрізняються при порівнянні фермерських господарств області та України впродовж досліджуваного періоду (рис. 4). Загалом у 2023 році вищою у фермерських господарствах області порівняно з фермерськими господарствами України була урожайність таких видів продукції як: пшениця на 9,7 ц/га, ячмінь на 8,8 ц/га, кукурудза на зерно на 33,7 ц/га, соя на 8,2 ц/га грн/ц, насіння ріпаку та кользи на 13,5 ц/га, насіння соняшнику на 7,3 ц/га. Така тенденція є свідченням кращої технологічної ефективності даних господарств на регіональному рівні.

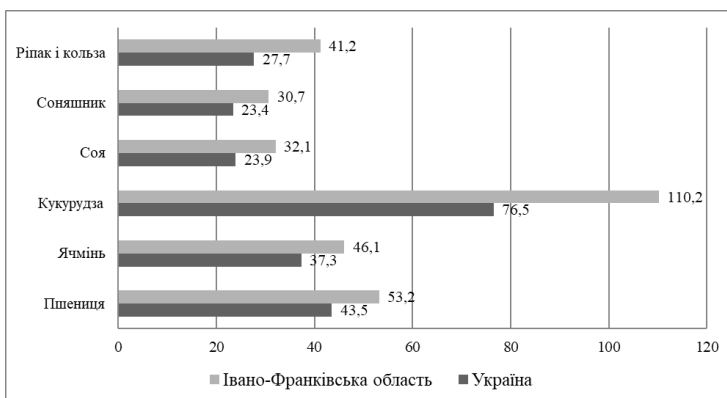

Рис. 4. Урожайність сільськогосподарських культур вирощених фермерськими господарствами Івано-Франківської області та України у 2023 році, ц/га

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

¹³ Шпикуляк О., Гуменюк М., Неміш Д., Шеленко Д., Ксенофонтова К. Державна підтримка розвитку сімейних фермерських господарств як фактор підвищення їхньої конкурентоспроможності. Економічні та соціальні детермінанти конкурентоспроможності підприємництва: колективна монографія / за заг. ред. Лопатинського Ю.М., Зибаревої О.В. Колективна монографія (розділ). Чернівці: Технодрук, 2023. С. 437-470. (572 с.)

Одночасно урожайність овочів та плодово-ягідних у фермерських господарствах області у 2023 році була нижчою. Зокрема, урожайність картоплі становила 174,2 ц/га у фермерських господарствах області та 236,2 ц/га у фермерських господарствах України, що на 62 ц/га нижче. Урожайність овочів становила 277,3 ц/га у фермерських господарствах області та 427,4 ц/га у фермерських господарствах України, що на 150,1 ц/га нижче. Урожайність плодово-ягідних становила 43,3 ц/га у фермерських господарствах області та 175,5 ц/га у фермерських господарствах України, що на 132,2 ц/га нижче. Урожайність зерняткових культур становила 21,8 ц/га у фермерських господарствах області та 220,1 ц/га у фермерських господарствах України, що на 198,3 ц/га нижче.

Рівень урожайності зернових у фермерських господарствах Івано-Франківської області є достатньо високим у порівнянні з господарствами по Україні, проте – недостатнім. При кращій якості ґрунтів фермери регіону мають урожайність нижчу, ніж у розвинених країнах. Основною причиною такої ситуації є недостатній рівень технічного забезпечення та використання спрощених технологій, що призводить до неякісного виконання робіт по вирощуванню та порушення строків проведення. Стаціонарні досліді, що проводяться науково-дослідними установами Національної академії аграрних наук України, показують, що за умов повного виконання технологічних вимог можна досягти вищої урожайності при нижчих витратах.

Оцінка функціонування фермерських господарств на регіональному рівні дала можливість встановити, що фермерство з кожним роком набуває все більшого поширення незважаючи на умови невизначеності воєнного стану. Основними індикаторами його розвитку є збільшення вартості валової продукції, посівних площ, рівня урожайності та прибутковості. Виробляючи унікальну та органічну продукцію, використовуючи особисті контакти та грантову підтримку, швидко реагуючи на зміни попиту, фермерські господарства наповнюють своєю продукцією не тільки внутрішній, а й зовнішній ринок.

3. Проблеми функціонування фермерських господарств на засадах сталого розвитку та шляхи їх усунення

В Україні сформована модель аграрного виробництва згідно якої для фермерських господарств переважаючою галуззю є рослинництво. Розвиток тваринницької галузі зазнав найбільш суттєвих динамічних змін виробництва продукції в сторону зменшення, в зв'язку із складністю функціонування даних господарських формувань в умовах трансформаційних ринкових відносин. Однак, займаючи одне з основних місць у продовольчому підкомплексі, тваринництво визначає не тільки частку у виробництві продукції, а й суттєво впливає на

економічний стан сільських територій та на рівень забезпечення соціально необхідними продуктами харчування. Відповідно виникає необхідність збільшення виробництва продукції даної галузі у фермерських господарствах.

Основна проблема полягає в тому, що тваринництвом здебільшого займаються малі фермери, основними ознаками організації праці в яких є недостатня матеріальна зацікавленість у результатах праці, низький рівень механізації та автоматизації виробництва, незадовільна технологічна та, подекуди, трудова дисципліна. Така діяльність не приваблює для працездатного сільського населення, особливо молоді. Виникають суперечності: з одного боку, неможливість працевлаштування, а з іншого – небажання виконувати низько кваліфіковану роботу. Усунення даних диспропорцій і є основою розвитку тваринництва у фермерських господарствах та забезпечення зайнятості сільського населення.

За останні роки тваринницька галузь регіону загалом зазнала кризи розвитку в зв'язку з високою трудомісткістю праці в галузі, що обумовлено особливостями технологічного процесу. Зокрема, відбулося суттєве скорочення поголів'я тварин, а також обсягів виробництва продукції у всіх господарствах. Однією з визначальних обставин, що вплинули на зменшення поголів'я в господарствах на Прикарпатті є складна демографічна ситуація на селі та депопуляція сільського населення, зокрема в зв'язку з воєнним станом.

Впродовж останніх років спад виробництва тваринницької продукції стримується за рахунок зусиль малих господарських формувань, зокрема фермерських господарств. Як свідчать дані табл. 6, на противагу у фермерських господарствах спостерігається збільшення поголів'я. Позитивним є те, що протягом 2019-2023 років зберігалася тенденція до збільшення загального поголів'я ВРХ на 34,6%, в т.ч. корів на 58,8%, у фермерських господарствах при зменшенні такого поголів'я у господарствах усіх категорій в області на 31,9% та 30,8% відповідно.

Питома вага поголів'я ВРХ фермерських господарств у поголів'ї господарств усіх категорій в динаміці зросла з 4,3% у 2019 році до 8,5% у 2023 році. Зокрема поголів'я корів в фермерських господарствах збільшилося порівняно з 2019 роком на 1 тис. гол. або 58,8%, а порівняно з 2022 роком залишилося незмінним. Водночас частка фермерських господарств у загальнообласному поголів'ї корів зросла з 2,2% у 2019 році до 4,9% у 2023 році.

Таблиця 6

**Динаміка поголів'я в фермерських господарствах Івано-
Франківської області, на кінець року, тис. гол**

Категорії господарств	2019	2020	2021	2022	2023	Темп приросту 2023 року до	
						2019 року	2022 року
ВРХ							
Господарства усіх категорій	128,2	120,5	110,2	101,6	87,3	-31,9	-14,1
Фермерські господарства	5,5	5,0	5,9	7,4	7,4	34,6	0,0
Питома вага поголів'я ФГ, %	4,3	4,1	5,4	7,3	8,5	97,7	16,4
у т. ч. корови							
Господарства усіх категорій	79,0	74,3	67,4	61,9	54,7	-30,8	-11,6
Фермерські господарства	1,7	1,9	2,3	2,7	2,7	58,8	0,0
Питома вага поголів'я ФГ, %	2,2	2,6	3,4	4,4	4,9	122,7	11,4
Свині							
Господарства усіх категорій	304,6	306,1	287,5	303,8	308,7	1,4	1,6
Фермерські господарства	3,0	2,3	2,1	2,1	3,0	0,0	42,9
Питома вага поголів'я ФГ, %	1,0	0,8	0,7	0,7	1,0	0,0	42,9
Вівці							
Господарства усіх категорій	27,6	26,8	28,3	28,0	26,8	-2,9	-4,3
Фермерські господарства	3,0	2,6	3,5	3,4	3,2	6,7	-5,9
Питома вага поголів'я ФГ, %	10,9	9,7	12,4	12,1	11,9	9,2	-1,7

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

Поголів'я свиней у фермерських господарствах у 2023 році порівняно з 2019 залишилося на рівні 3 тис. гол., а порівняно з 2022 роком зросло на 0,9 тис. гол. або 42,9%. Частка фермерських господарств у загальнообласному поголів'ї свиней складала 1,0% у 2019 та 2023 роках, а на час повномасштабного вторгнення – 0,7%. Поголів'я овець у фермерських господарствах області у 2023 році збільшилося порівняно з 2019 роком на 0,2 тис. гол. або 6,7%, а порівняно з 2022 роком

зменшилося на 0,2 тис. гол. або 5,9%. Частка фермерських господарств у загальнообласному поголів'ї овець значно зросла в динаміці на 9,4 в.п. Тобто спостерігаються позитивні зрушення, проте вони не є настільки значними, щоб суттєво збільшити виробництво продукції тваринництва у фермерських господарствах.

З огляду на чисельність поголів'я, фермерські господарства не є основними виробниками більшості видів тваринницької продукції. Їх частка щодо виробництва м'яса всіх видів у 2023 році складала 2,1%, а молока 1,7% (табл. 7).

Таблиця 7

Динаміка виробництва продукції тваринництва в фермерських господарствах Івано-Франківської області, тис. т

Категорії господарств	2019	2020	2021	2022	2023	Темп приросту 2023 року до	
						2019 року	2023 року
Вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів							
Господарства усіх категорій	132,3	132,9	135,7	138,5	147,7	11,6	6,6
Фермерські господарства	1,6	1,6	1,5	1,5	2,3	43,8	53,3
Питома вага виробництва ФГ, %	1,2	1,2	1,1	1,1	1,6	33,3	45,5
Реалізація на забій сільськогосподарських тварин усіх видів							
Господарства усіх категорій	132,8	135,2	138,5	139,3	146,8	10,5	5,4
Фермерські господарства	3,0	3,7	3,1	2,1	3,2	6,7	52,4
Питома вага виробництва ФГ, %	2,3	2,7	2,2	1,5	2,2	-4,4	46,7
Виробництво м'яса всіх видів							
Господарства усіх категорій	91,5	94,5	97,2	97,8	103,5	13,1	5,8
Фермерські господарства	2,1	2,6	2,2	1,4	2,2	4,8	57,1
Питома вага виробництва ФГ, %	2,3	2,8	2,3	1,4	2,1	-8,7	50,0
Виробництво молока							
Господарства усіх категорій	428,9	410,5	393,3	370,0	329,2	-23,3	-11,0
Фермерські господарства	4,1	4,4	4,0	5,1	5,6	36,6	9,8
Питома вага виробництва ФГ, %	1,0	1,1	1,0	1,4	1,7	70,0	21,4

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

Вирощування сільськогосподарських тварин усіх видів у фермерських господарствах у 2023 році збільшилося порівняно з 2019 роком на 0,7 тис. т. або 43,8%, а порівняно з 2022 роком на 0,8 тис. т. або 53,3%. Частка фермерських господарств у загальнообласному вирощуванні сільськогосподарських тварин усіх видів зросла в динаміці на 33,3%.

Реалізація на забій сільськогосподарських тварин усіх видів у фермерських господарствах у 2023 році збільшилося порівняно з 2019 роком на 0,2 тис. т. або 6,7%, а порівняно з 2022 роком на 1,1 тис. т. або 52,4%. Частка фермерських господарств у загальнообласній реалізації на забій сільськогосподарських тварин усіх видів зменшилася в динаміці на 4,4%.

Виробництво м'яса всіх видів усіма категоріями господарств Івано-Франківської області у 2023 році порівняно з 2019 роком зросло на 13,1%. Проте у фермерських господарств в даний період спостерігалось нарощування обсягу виробництва м'яса всіх видів лише на 4,8%. Варто відзначити, що частка фермерських господарств у загальнообласному виробництві м'яса всіх видів є незначною і впродовж досліджуваного періоду коливається в межах 2-3%.

Виробництво молока усіма категоріями господарств Івано-Франківської області у 2023 році порівняно з 2019 роком зменшилося на 23,3%. На противагу у фермерських господарств в даний період спостерігалось нарощування обсягу виробництва молока на 36,6%. Варто відзначити, що частка фермерських господарств у загальнообласному виробництві молока є мізерною і впродовж досліджуваного періоду коливається в межах 1-2%.

У вирощуванні продукції у фермерських господарств переважає ВРХ. Зокрема у 2023 році дані господарства виростили 1,1 тис. т. ВРХ, реалізували на забій 2,0 тис. т. ВРХ, виробили м'яса ВРХ 1,2 тис. т. Другою за вагомістю у вирощуванні є птиця – 0,8 тис. т. у 2023 році.

У структурі виробництва м'яса фермерських господарств Івано-Франківської області у 2023 році частка різних видів продукції була такою: птиці – 32%, свиней – 14%, ВРХ – 54%. В той час як структурі виробництва м'яса всіх господарств у 2023 році за часткою різних видів продукції спостерігалися інші акценти (рис. 5).

Собівартість багатьох видів продукції у фермерських господарствах є нижчою, ніж у сільськогосподарських підприємствах з енергоємними технологічними операціями. Внаслідок цього виробництво таких трудомістких культур як картопля, овочі, плоди, молоко, м'ясо ВРХ переміщується переважно до фермерських господарств. У багатьох випадках господарства невеликих розмірів і стали резервом розширення фермерства в Україні.

Варто зазначити, що наведені дані є середньостатистичними. Вибираючи оптимальний напрям діяльності, фермери мають враховувати особливості відповідної підгалузі господарювання. Адже

напря́м сільськогосподарського виробництва, який для одного фермера стає рятувальним колом, для іншого може бути збитковим. Однозначно визначити стійкі напрями сільськогосподарської діяльності в умовах динамічних змін практично неможливо. Досить поширеною є думка, що в умовах воєнного стану дещо стабільнішими можуть бути напрями, орієнтовані на внутрішній ринок, що зумовлено тенденцією до імпортозаміщення та девальвацією національної валюти.

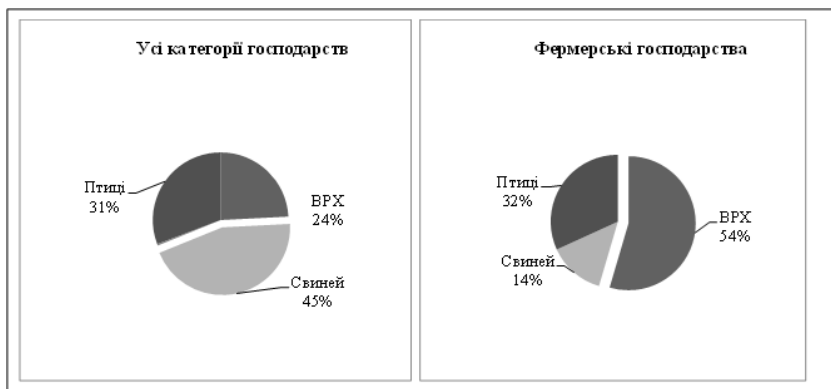

Рис. 5. Частка категорій господарств у виробництві м'яса в Івано-Франківській області у 2023 році

Джерело: розраховано та складено за даними Державної служби статистики України

Використання екологічних, ресурсозберігаючих та менш трудомістких технологій у процесі виробництва продукції тваринництва дасть можливість фермерським господарствам не тільки отримати вищу ефективність, а й забезпечити дотримання принципів цілей сталого розвитку. Однак в зв'язку з недоступністю для більшості фермерів нових технологій через їх високу вартість, аходи раціоналізації виробництва є незначними та не завжди супроводжується стабільним підвищенням результативності виробництва продукції тваринництва у фермерських господарствах.

Важливою проблемою в діяльності фермерських господарств є процес реалізації продукції. Фермерським господарствам невеликих розмірів складно конкурувати на аграрних ринках з іншими суб'єктами. Фермери формують невеликі партії продукції, інколи реалізують продукцію з поля, без необхідної доробки та доведення до вимог державних стандартів. Зазвичай маркетинговий ланцюг, через який продукція від фермерського господарства доходить до кінцевого споживача довгий та насичений посередниками. В результаті

фермерські господарства отримують ціну за свою продукцію, яка зазвичай є значно нижче від існуючої на ринку, що негативно відображається на кінцевих результатах діяльності таких господарств (рис. 6).

З метою мінімізації втрати вартості фермерським господарствами та забезпечення вищої конкурентоспроможності доцільно активізувати процеси кооперації та об'єднання фермерських господарств. Зокрема такі як створення кластерів та асоціацій, організація спільного використання ресурсів (спільне використання землі, обладнання, складів) та спільного просування продукції (спільний маркетинг, просування бренду).

Одним із стимулів розвитку фермерських господарств є поширення кооперації з метою формування сфери переробки агропродукції, що дозволить отримати вищу додану вартість. В свою чергу підвищення ефективності господарювання фермерських господарств дасть змогу збільшити наповненість бюджетів та розширити фінансування розвитку сільських територій. Водночас прив'язаність до землі, а також «залежність від природних умов, наявність фактора сезонності, низька оборотність капіталу, недостатня фінансова спроможність, високий рівень ризику тощо формують обмеження насамперед як для аграрного виробництва, так і для первинної переробки аграрної продукції».¹⁴

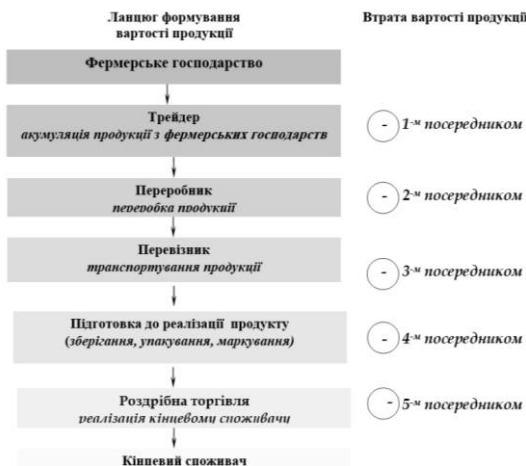

Рис. 6. Втрата вартості продукції фермерськими господарствами

Джерело: сформовано на основі власних досліджень

¹⁴ Лопатинський Ю. М., Кобеля З. І., Галицький А. Е. Структурно-функціональні засади розвитку підприємництва на сільських територіях. *Економіка АПК*. 2021. № 12. С. 65-73. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202112065>.

Вирішення проблеми зайнятості молоді також є прерогативою фермерських господарств та сприяє розвитку сільських територій. Адже неможливість працевлаштування має низку негативних наслідків як безпосередньо для молодшої людини, так і для суспільства загалом. Молодіжне фермерство виконує дві основних функції, а саме економічну та соціальну. «Економічна функція характеризується самим фактом прояву молодіжного підприємництва в умовах відсутності фінансових, майнових та інформаційних ресурсів, але з використанням нових креативних ідей і впевненого бажання досягти поставленої мети. Реалізація соціальної функції молодого підприємництва можлива завдяки забезпеченню зайнятості, створенню умов для реалізації можливостей і вирішення проблем ринку праці. Згуртованість молодих людей навколо спільної ідеї створює нову верству осіб, які ініціативно й швидко можуть зреагувати на виклики на шляху реалізації мети».¹⁵

Однак на даний час для успішного розвитку молодіжного фермерства в Україні існує ряд перешкод¹⁶:

- законодавча неврегульованість і правова незахищеність молодого підприємця;
- відсутність дієвих фінансових стимулів для молодих підприємців (субсидій, пільг чи гарантій);
- відсутність необхідних економічних і юридичних знань, низька фінансова грамотність потенційних молодих аграрних підприємців;
- неефективна комунікація та низька зацікавленість органів місцевого самоврядування у розвитку молодіжного аграрного підприємництва;
- відсутність вільних сільськогосподарських угідь у громадах для надання у користування молодим підприємцям для здійснення аграрної діяльності;
- низька проінформованість щодо грантової підтримки аграрного виробництва та можливостей власного розвитку.

Важливо підкреслити, що стимулювання зайнятості сільського населення через формування сімейних ферм та їх об'єднання в кооперативи, має стати пріоритетом. «Зайнятість через створення сімейної ферми інституційно актуалізується через формування основ для правового визнання професії фермера, бо така можливість зайнятості актуальна й перспективна в усіх аспектах, адже практично позиціонована як доступна для впровадження у різноаспектні сегменти

¹⁵ Морозюк Н.В., Шапошнік В.М., Круглик С.Г. Розвиток аграрного підприємництва як форми реалізації лідерського потенціалу молоді. *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 42. С. 30-34.

¹⁶ Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Забезпечення сталого розвитку малих фермерських господарств в умовах воєнного стану. *Вісник аграрної науки*. 2024. №10. С.76-83. DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202410-10>

ринків сільськогосподарської, агроекономічної та суміжної діяльності, наприклад «зелений» туризм тощо».¹⁷

Фермер поєднує в одній особі підприємця, керівника, власника та працівника, забезпечує робочі місця шляхом залучення сезонних працівників і тих, що працюють за трудовою угодою. Але малі фермерські господарства в даний час малочисельні та дрібнотоварні, тому поки що не можуть вирішити проблеми зайнятості сільського населення в повному обсязі.

Для організаційно-економічного стимулювання сімейних фермерських господарств важливо впроваджувати організаційні інновації, серед сукупності яких слід виокремити активізацію нішевих, а також ексклюзивних видів діяльності. Такі форми зайнятості є найбільш інституційно-доступними для українського селянина, оскільки для розвитку сімейного фермерства наявний достатній земельний ресурс за умови активної позиції селян. «Нішеве фермерство слід інституційно стимулювати до розвитку на базі господарств населення, зокрема особистих селянських, які в перспективі мають стати сімейними фермерськими господарствами. Ефект впровадження такого заходу сприятиме зайнятості, пенсійному забезпеченню, подоланню безробіття на селі».¹⁸

Сімейні ферми, враховуючи, що сільськогосподарське виробництво завжди було і залишиться основою для національного добробуту, відіграють суттєву роль у формуванні в «зеленій» економіці та буде під впливом «зелених» курс. «Озеленення» економічної діяльності сімейних фермерів має сенс і цінність для досягнення принципи сталого розвитку, оскільки цей тип економічного суб'єкта глобально визначає продовольчу безпеку та тенденції в територіальному розвитку.¹⁹

Основні заходи стимулювання функціонування фермерських господарств на засадах цілей сталого розвитку включають:

- поширення новітніх аграрних технологій в процесі виробництва;
- забезпечення виробництва тих видів продукції, які відповідають ринковим потребам;
- підтримка інклюзивності фермерства;
- збільшення різноманітності та обсягів грантових програм;
- забезпечення вищої доступності кредитів;

¹⁷ Шпикуляк О. Г., Алексєєва О. В. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 95-107. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095>.

¹⁸ Розвиток фермерських господарств у сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки України: колективна монографія; за редакцією О. Шпикуляка та М. Малика. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 160 с.

¹⁹ Lopatynskiy, Yu., Shpykuliak, O., Kyfyak V., Shelenko, D., & Diuk, A. (2023). Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*, 30(3), 18-28. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202303018>.

- вдосконалення системи логістики аграрної продукції;
- стимулювання поширення сертифікації продукції;
- впровадження екологічних принципів у виробництві.

Фермерські господарства, зокрема сімейні, є найбільш стійкою формою господарювання, насамперед в умовах збройної агресії та повоєнного відновлення. Всупереч сукупності негативних чинників вони знайшли свою економічну нішу в аграрному секторі економіки країни. Спрямовуючи свою діяльність на насичення ринку нішевою, унікальною та екологічною продукцією, сприяючи зниженню рівня безробіття та покращенню інфраструктури в сільській місцевості, дані господарства стали локомотивом розвитку сільських територій. Розвиток фермерства – один із шляхів збереження українського села як адміністративної та соціальної сукупності.

ВИСНОВКИ

Децентралізація системи державного управління та інституційні зміни ринкового середовища сприяли суттєвому підвищенню ролі фермерських господарств у розвитку сільських територій та забезпеченню їх повоєнного відновлення. Економічне зростання та спроможність територіальних громад напряду залежать від розвитку даних форм господарювання.

Для подальшого успішного функціонування фермерських господарств та забезпечення їх позитивного впливу на розвиток сільських територій та їх повоєнне відновлення, необхідно сформувати: сприятливе конкурентне середовище, стабільну нормативно-правову базу, ефективну економічну та фінансову системи, підтримку даних господарств державними структурами на місцевому рівні, гнучку систему пільг у сфері кредитування та оподаткування.

Інструменти фінансового стимулювання розвитку фермерських господарств, які використовуються в європейській практиці доцільно застосовувати і у вітчизняній практиці. Проте автоматичне перенесення методів, що застосовуються в інших країнах, на терени української економіки слід вважати недоцільним навіть за умов, що вони показали себе там ефективно. Фінансово-економічні механізми, які використовувалися в європейських країнах на різних етапах розвитку сільського господарства є різноманітними і не завжди адекватними щодо українських умов, особливо у воєнний та післявоєнний періоди. Визначені заходи мають бути аргументовані, обумовлені законодавчо та підкріплені реальним фінансуванням.

Вагома роль фермерських господарств у збереженні та розвитку локальних ринків і ланцюгів постачань продовольства під час воєнного стану зумовлює необхідність зміни аграрної політики у перспективі та перетворення її на більш дружню до даних господарств. Відповідно повоєнний аграрний устрій має бути спрямований на створення в кожній

сільській територіальній громаді конкурентоспроможних фермерських господарств із достатньою кількістю робочих місць. Низка таких заходів дозволить поступово вирішити багато проблем воєнного часу й дати імпульс для післявоєнного відновлення сільських територій.

АНОТАЦІЯ

Роль фермерських господарств у повоєнному відновленні сільських територій є ваговою та пріоритетною. Як свідчать результати дослідження саме фермерські господарства більшою мірою виконують надважливі соціальні функції такі як: створення робочих місць і зменшення рівня безробіття, забезпечення гнучкості та стійкості економіки, забезпечення джерел доходів для населення, формування середнього класу суспільства, зменшення державних видатків на соціальний захист та соціальне забезпечення вразливих груп населення. Оцінка розвитку фермерських господарств на регіональному рівні дала можливість встановити, що фермерство з кожним роком набуває все більшого поширення. Основними індикаторами його розвитку є збільшення вартості валової продукції, посівних площ, рівня урожайності та прибутковості. Виробляючи унікальну продукцію та використовуючи особисті контакти чи міжнародні гранти окремі господарства просувають продукцію на зовнішні ринки. Разом з тим, більшість фермерських господарств не доотримують прибутки в зв'язку наявністю великої кількості посередників. Умови невизначеності воєнного часу несуть цілу низку ризиків для фермерських господарств, зокрема малих, що обумовлює необхідність формування заходів підтримки їх розвитку. Необхідність повоєнного відновлення та поглиблення євроінтеграційних процесів обумовлюють здійснення системних економічних реформ в аграрному секторі України щодо фермерських господарств, які є основою життєдіяльності сільських територій нашої держави.

Література

1. Losch, B. (2022) Decent Employment and the Future of Agriculture. How Dominant Narratives Prevent Addressing Structural Issues. *Front. Sustain. Food Syst.* 6:862249. doi: 10.3389/fsufs.2022.862249
2. Mamonova, N., Borodina, O., Kuns, B. (2023). Ukrainian agriculture in wartime: resilience, reforms and markets. URL: <https://www.tni.org/en/article/ukrainian-agriculture-in-wartime?translation=uk>
3. Lopatynskiy, Yu., Shpykuliak, O., Kyfyak V., Shelenko, D., & Diuk, A. (2023). Socio-economic role and institutional capacity of family farms in the implementation of the sustainable development goals. *Ekonomika APK*, 30(3), 18-28. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202303018>.

4. Беженар І. М., Грищенко О. Ю. Фермерські господарства в Україні: стан та перспективи розвитку. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління. 2023. № 9. <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-04-14>.

5. Бородіна О. Сільське господарство України в умовах воєнного стану: уроки для суспільства і політиків. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9288>

6. Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Забезпечення сталого розвитку малих фермерських господарств в умовах воєнного стану. Вісник аграрної науки. 2024. №10. С.76-83. DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202410-10>

7. Департамент агропромислового розвитку Івано-Франківської ОДА. URL: <https://www.if.gov.ua/news/torik-na-ivano-frankivshchyni-utvoreno-24-novykh-fermerskykh-hospodarstva>

8. Личенко Т., Застрожнікова І. Роль аграрного підприємництва у розвитку територіальних громад. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-21>

9. Лопатинський Ю. М., Кобеля З. І., Галицький А. Е. Структурно-функціональні засади розвитку підприємництва на сільських територіях. Економіка АПК. 2021. № 12. С. 65-73. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202112065>.

10. Лопатинський Ю.М., Гуменюк М.М., Неміш Д.В. Розвиток малого аграрного підприємництва в умовах інституційних змін: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2024, 184 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9963>

11. Лупенко Ю., Шпикуляк О., Малік М., Ксенофонтowa К., Морозова А. Розвиток сімейних фермерських господарств в умовах воєнного часу та реалізації перспективи повоєнного відновлення України. Аграрна економіка. 2023. Т 16. № 1-2. С. 9-22.

12. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Шеленко Д. І., Дюк А. А., Морозова А. М. Фермерські господарства як чинник розвитку сільських територій. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2023. Том 8. № 2. С. 199-206. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-2-29>

13. Морозюк Н.В., Шапошнік В.М., Круглик С.Г. Розвиток аграрного підприємництва як форми реалізації лідерського потенціалу молоді. Причорноморські економічні студії. 2019. Вип. 42. С. 30-34.

14. Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств : монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с.

15. Підприємницька діяльність в аграрній сфері економіки: монографія / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 208 с.

16. Розвиток фермерських господарств у сучасних умовах функціонування аграрного сектору економіки України: колективна

монографія; за редакцією О. Шпикуляка та М. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 160 с.

17. Шпикуляк О. Г., Алексеева О. В. Розвиток фермерських господарств в організаційно-економічному забезпеченні зайнятості населення. Економіка АПК. 2021. № 4. С. 95-107. URL: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202104095>.

18. Шпикуляк О., Гуменюк М., Неміш Д., Шеленко Д., Ксенофонтова К. Державна підтримка розвитку сімейних фермерських господарств як фактор підвищення їхньої конкурентоспроможності. Економічні та соціальні детермінанти конкурентоспроможності підприємництва: колективна монографія / за заг. ред. Лопатинського Ю.М., Зибаревої О.В. Колективна монографія (розділ). Чернівці: Технодрук, 2023. С. 437-470. (572 с.)

URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9862>

19. Яців І.Б., Соловей Ю.І. Участь малих виробників сільськогосподарської продукції в інтегрованих структурах: монографія. Львів: АТБ «НБК», 2019. 182 с.

Information about the authors:

Humeniuk Mariana Myroslavivna,

Candidate of Economic Sciences,

Senior Researcher at the Department of Scientific Research and Innovative

Development of Agro-Industrial Production,

Pre-Carpathian State Agricultural Experimental Station of the Institute of

Agriculture of the Carpathian Region of NAAS

21-A Stepan Bandera Str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

Associate Professor at the Department of Business and Human Resource

Management, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Cathedralna Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

Nemish Dmytro Vasyliovych,

Candidate of Economic Sciences,

Head of the Department of Scientific Research and Innovative Development

of Agro-Industrial Production,

Pre-Carpathian State Agricultural Experimental Station of the Institute of

Agriculture of the Carpathian Region of NAAS

21-A Stepan Bandera Str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine